

(Караев Ө.К.), Эсеналиева Г.Ө.
УЙГУР КАГАНАТЫ

(Караев О.К.), Эсеналиева Г.О.
УЙГУРСКИ КАГАНАТА

(O.K. Karaev), G.O. Esenalieva
UIGHUR KAGANATE

УДК: 101.8 (575.9)

Макалада уйгур каганаты тууралуу сөз болот.

В статье говорится об уйгурском каганате.

The article is about Uighur kaganate.

Уйгурлар Борбордук Азиядагы байыркы түрк урууларынын бири. Алар III-IV кылымдарда Борбордук Азиядагы гаогюй (бийик арабачан), андан кийин «теле» деп аталган уруу бирикмелеринин ичинде эскерилет. Уйгурлар IV-VII кылымдарда жуандардын, биринчи жана Чыгыш Түрк каганаттарынын составында болгон. Бул доордо алар тогуз-огуз уруу бирикмесине кирип, VII кылымдын 40-жылдарынан баштап анын ичинде жетекчилик ролду ойной башташкан. Бара бара он уруктан турган уйгурлар Чыгыш түрк каганатынын Борбордук Азиядагы саясий бийлигин талашкан күчтүү атаандашына айланган. Алардын союздаштары Саян-Алтайдагы айрым түрк уруулары, Иртыш боюндагы карлуктар жана енисей кыргыздары болгон. 745-жылы ошол союздаштардын, уйгур жол башчысы Пейле жетекчилик кылган бириккен күчү Чыгыш түрк каганатынын армиясын талкалаган. Натыйжада Борбордук Азиядагы саясий бийлик уйгурлардын колуна өткөн. Алардын биринчи каганы Пэйло эки жылча гана тактыда отурган. Анын мурасчысы Моюн-чур каган (747-759) азыркы Монголиянын аймагында уйгурлардын бийлиги чыңдалгандан кийин, жогорку аталган союздаштарын каратып алууга киришкен. Бул жөнүндө Моюн-чурга арналып коюлган таш эстелигинде чегилген рун жазууларында төмөндөгүдөй маалымат бар: Мен барс жылы (750) чектерге карай жортуулга жөнөдүм. Мен экинчи айдын он төртүндө Кем дарыясынын боюнда (чектер менен) согуштум. Ошол эле жылы (чектер) багынышты. Андан кийин Моюн-чур Монголиянын түндүк-чыгыш аймагында жашаган татарларга каршы аттанган. Бул мезгилде карлук төбөлдөрүнүн демилгеси менен Саян-Алтайдагы айрым түрк уруулары жана енисей кыргыздары катышкан уйгурларга каршы жашыруун коалиция түзүлгөн. Ошол союздаштарынын сунушу боюнча кыргыз ханы аймактык чектерге чалгынчыларды жана жеңил атчандарды жиберген. Ал жөнүндө Моюн-чурдун эстелигинде мындай маалымат жазылган: "Көргүлө кыргыз ханы Көгмөн тоолорунун аяк чендеринде өзүнүн турагында жашайт, ал өзүнүн кошуундарын союздаштар тарабына жибериптир (дешет), ал эми анын жеңил отряддарына менин кишилерим кол салышты (дешет), жана анын чалгынчыларын колго түшүрүштү ...". Уйгур каганатына каршы коалициянын иши ошунан чыккан эмес. Түрк урууларынын айрым төбөлдөрү союздаштардын козголоңу жөнүндө Моюн-чурга билдирип

коюшкан. Ал Орхондон көп сандаган колу менен Тува аркылуу өтүп, Иртыштын сол жагында, Болучу деген суунун боюнда карлуктардын күчүн талкалаган. Бул жеңилиштен кийин карлук уруулары акырындап Жети-Суу тарапты карай жылып, 766-жылы азыркы Түштүк Казакстандын жана Тянь-Шандын аймагында өзүлөрүнүн каганатын түзүшкөн.

752-жылы уйгур каганатына каршы басмыл, түргөш жана башка уруулар катышкан жаңы бирикме коалиция түзүлгөн. Бирок Моюн-чур аларды бириндетип, биринин артынан бирин жеңип чыккан. Ал чыгыштагы татарларды, кидандарды баш ийдирген. 755-жылы Түндүк Кытайдагы ар түрдүү көчмөн уруулардан турган армиянын командачысы, теги согдиялык генерал Ань Лушань Тан династиясына каршы көтөрүлүш чыгарган. Император Сюаньзун көтөрүлүштү басуу үчүн, уйгур каганынан жардам сурашка мажбур болгон. Моюн-чур уулу Тенгини ири армия менен Кытайга жиберген. Ал Ань Лушанды жеңип көп олжолор менен кайтып келген.

Моюн-чур 750-752-жылдардагы союздаш түрк урууларынын көтөрүлүштөрүн баскандан кийин кыргыздарга каршы кандай чара көргөндүгү жөнүндө маалымат жок. Бир гана 750-жылы кыргыздардын "чиктерге" жардамга барган жеңил отряддарын кууп жиберип, азыркы Туванын түндүк-батыш чек арасына сепилдерди, коргонуучу чептерди кура баштаган. Моюн-чур енисей кыргыздарын каратып алуу үчүн 758-жылы гана аларга каршы жортуулга аттангандыгы жөнүндө маалымат бар. Ал боюнча уйгурлар кыргыздардын элүү миң атчан армиясын жеңип кайтып келген, бирок бир себептер менен кыргыздар уйгур каганатына биротоло кошулбастан, вассалдык абалда калтырылган. Буга Моюн-чурдун алардын башкаруучуларына ардактуу титул бергендиги далил болот.

Моюн-чурдун уулу Тенгир кагандын (759-779-жж.) убагында уйгур каганаты саясий жактан жогорулаган. Кытайда Ань Лушандын көтөрүлүшүн теги согдиялык аскер кол башчысы Ши Сымин жана анын уулу Ши Часы улантышкан. Император Сюаньзун уйгур каганаттарынан кайрадан дагы жардам суроого мажбур болгон. Тенгир каган 761-жылы армиясы менен Кытайга барып, көтөрүлүштү басууда башкы ролду ойногон. Уйгурлар барган аймакта жергиликтүү калкты талап-тоноп, алардын зордук-зомбулугу чектен ашкан. Тенгир каган Сюаньзунун мурасчы-уулу Дэцзун жүгүнбөй койгондугу үчүн, анын эки төрөсүн өзүнүн көзүнчө ур-токмोकко алган. Кытайдан уйгур аскерлери көп олжо менен Монголияга кайтып келишет. Дэцзун Кытай тактысына отургандан кийин (778-ж.) борбор шаардагы "конок" катарында мамлекеттин эсебинен

жашаган уйгур төбөлдөрүн кууп чыгып, жыл сайын уйгурларга төлөнүүчү салыкка тыюу салган.

Моюн-чур Тенгир кагандын убагында уйгурлар Тянь-Шань жана Чыгыш Түркстанды көздөй кетишип, 750-жылдардын орто чендеринде Чыгыш Тянь-Шань аркылуу өтүшүп, “Улуу жибек жолун” көзөмөлдөөгө алып турушкан. Бул региондо Моюн-чур Тибетти каратып алуу үчүн, Кытай менен биригүүгө аракет жасап, ал эми Тенгир кагандын убагында Чыгыш Тянь-Шань Турфан ойдуңуна уйгур каганатынын протектораты орнотулган. Бирок, саясий жактан жогорулай баштаган тибеттиктер карлуктар менен бирдикте кытай жана уйгурларды Чыгыш Түркстандан сүрүп чыгарган. Бул аймактагы ийгиликсиз согуш ага жумшалган көп каражат уйгур каганатынын ичинде нааразычылыкты күчөткөн. Бул абалдан пайдаланып, Тенгир кагандын төрөсү жана алысыраак тууганы Алп Кутулуг Билиг 779-жылы сарай төңкөрүшүн жасап тактыга отурган (779-789). Андан кийин өлкөнү Кюлюг Билиг-каган (789-790-жж.), андан кийин анын иниси Кутулуг билиг каган башкарган. Алардын убагында Чыгыш Түркстанда тибеттиктер менен карлуктар чабуулга өтүп, уйгур кошуундары артка чегинүүгө аргасыз болушкан.

795-жылы уйгур каганатын түзгөн жана аны бийлеп келген яглакар династиясы кулатылып, эгиз уруусунун өкүлдөрүнө өткөн. Алардын биринчи каганы Алп Кутулуг (795-805-жж.) каганаттын ички абалын оңдоп, Чыгыш Түркстанда тибет, карлуктарга каршы чабуулга өтүп, Бешбалык, Кучаны басып алган.

Бирок, Алп Кутулугдан кийинки кагандардын убагында өлкөнүн ички абалы уламдан улам начарлай баштаган. Чыгыш Түркстанды каратып алуу үчүн узакка созулган согуш каганаттын казынасынын жакырдыгына алып келген. Мындай абалда түрк урууларынын өз алдынча болуу кыймылы жанданган. Алардын ичинен уйгур каганатынын өтө коркунучтуу душманы енисей кыргыздары болгон. Анын төбөлдөрү вассалдык абалдан кутулуу үчүн күрөш жүргүзүшкөн. Уйгур каганатынын начарлашынан пайдаланып жана союздаш урууларга таянып, кыргыз башкаруучусу өзүн “хан”, теги түргөштөн болгон апасын жана карлук бектеринин кызы болгон аялын “ханыша” деп жарыялаган. Енисей кыргыздарынын түндүк-батыштан жасаган согуш коркунучуна байланыштуу, уйгур кагандары азыркы Туванын аймагына куруп жаткан коргонуу чептерин күчөткөн. Ага Хемчик өрөөнүндө катар салынган он жети сепилдин урандылары далил болот.

Уйгур каганаты менен кыргыздардын күрөшү 820-жылдан баштап өтө күч алган. Жыйырма жылдык кармашуудан кийин уйгур ханын жеңип алуусуна көзү жеткен кыргыз ажосу ага төмөнкүчө кабар берген: “Сенин өмүрүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду алып, анын алдына атымды байлайм, туумду саямын. Эгерде мени менен күч сынаша алсаң тез кел, анте албасаң тезирээк кет”. Мына ушул мезгилде уйгур каганатынын ички жана

тышкы абалы ого бетер начарлаган. 839-жылы эл арасында эпидемия тарап, кышында кар калың түшүп, малдар ири чыгашага учурап, ачарчылык күчөгөн. Хандын ордосунда ич ара келишпөөчүлүктөр күч алып, сарай төңкөрүштөрү көбөйгөн. 839-жылы сарай министри Гюло Фу төңкөрүш жасап, каган Ху Дэденин ордуна, анын жөндөмсүз баласын такка отургузуп, өлкөдөгү бийликти өз колуна алган. 840-жылы уйгур аскер башчысы Гюйлу Мохэ козголоң чыгарып, кыргыз ханын жардамга чакырган. Ал болсо бул абалдан пайдаланып, 100 миң аскери менен Енисей өрөөнүнөн Монголияга карай жортуулга аттанып, Орхон дарыясынын боюндагы уйгур каганатынын борбору Орду-Балыкты (кытай китептеринде Хара-Балгас) курчаган. Натыйжада такка уйгурлардын акыркы каганы Хэси Дэлэ келген. Борбордук Азияда бийлик кыргыздарга өткөн. Уйгурлардын негизги бөлүгү Монголиядан чыгыш, түштүк жана батыш тарапты көздөй качып кетишкен. Алардын Кечижили тегин группасы Якутия-Байкал жакты көздөй качып кетишкен, тегин Хэучэ жетектеген тобу чыгышка кидандарга качып барышкан. Ал эми ханзаада Унзо тегин башында турган тобу Кытайдын түндүк райондоруна көчүп барышкан, алардын дагы бир бөлүгү Алтай-Иртышка качып кетишкен. Айтмакчы, уйгурлардын бул качкындары бара-бара жергиликтүү элдердин ичине сиңип жок болушкан. Ал эми ханзаада Пан тегин башчылык кылган уйгурлардын ири бөлүгү Тянь-Шань жана Чыгыш Түркстанга көчүшкөн. Алар Турфан ойдуңу жана ага чектеш жаткан райондорго Ганьсу жана Турфан чакан княздыгын түзүшүп, XIII кылымдын ортосуна чейин жашашкан. Уйгур каганатынын башында “каган” турган. Ал жогорку башкаруучу, сот жана аскер башчысы болгон. Анын кол алдындагы: “Тогуз вазирлердин” кеңеши өлкөнү башкарган. Областардын башында тутуктар (наместниктер) турган. Андан кийин ышбаралар (жергиликтүү башкаруучулар) жана тарландар (салык чогултуучулар) болгон.

Уйгурлар шаманизмди, Тенгир кагандын убагында манихейчиликти, ал эми Чыгыш Түркстанга көчүп келгенде буддизмди тутунушкан, андан кийин X-XV-кылымдарда ислам динин кабыл алышкан.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Сочинение 8 т., - М., 1973
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведение о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена., 1 - М-Л., 1950.
3. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. - М., 1992
4. Кызыласов Л.Р. История Южной Сибири в средние века. - М., 1984.
5. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. - Новосибирск, 1986
6. Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. - Кызыл., 1971.

Рецензент: к.и.н., доцент Бектемирова А.К.